

5 чылдың август
де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№92
(19129)

2018 чылдың
август 7
вторник

Хүннүң үнери — 04:45
Ажары — 20:23
Хүн дурту — 15:38

Садар өртээ хостуг 12+

Тыва Республика хүнүнге уткуштур

Хүннүң медээлери

ЧӨВҮЛӨЛ ХУРАЛГА

Иркутск хоорайга Сибирь федералдыг округтуң 6 регионунуң парламент даргаларының киржилгези-биле Сибирь федералдыг округтуң хоойлужудулга Чөвүлелиниң хуралы болуп эрткен.

Аңаа Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа, Иркутск областың парламентиизиниң даргазы Сергей Брилка, Забайкалье, Алтай крайларның Хоойлужудулга хуралдарының даргалары Игорь Лиханов, Александр Романенко, Алтай Республиканың Күрүне Хуралы — Эл Курултай даргазы Владимир Тюлентин олар киришкен. Чөвүлелдиң ажылын Томск областың Күрүне Думазының Даргазы Оксана Козловская башкарып эрттирген.

Чөвүлел хуралга чугаалашкан айтырыгның кол темазы Сибирь федералдыг округта мурнады хөгжүдөр «Таарымчалыг хоорай хүрээлели» төлевилелди боттандыраарының айтырыглары, хоойлу өзугаар ону боттандыраары хандыраары, мурнакчы дуржулга болгаш чедир шийтпирлеттинмейн турар айтырыглар.

2017 чылда төлевилелдиң боттандырышкынын түңнөп тура, федералдыг бюджеттен тускайлаан 56 млрд рубльдиң 10 хуузу азы 5,5 млрд рубльди Сибирь федералдыг округтуң регионнарынче чоруткан. Сибирьде 256 муниципалитет тургузулганы ук төлевилелдиң киржикчилери болганнар. Ол акша-хөреңги-биле бажың чанының 3 муң, хейниитиниң 300 девискээрин болгаш 40 паркты чаагайжыткан.

Төлевилелдиң күүселдезиниң үезинде илерээн четпестерниң дугайында хуралдың киржикчилери айтыкан. Ылаңгыя подряд организацияларына экспертиза чорударына болгаш оларны шилип алырына бергедээшкinner турган, төлевилел организацияларының квалификациязының куду деңгелин, специалисттерниң чедишпезин шүгүмчүлээн.

Сибирь федералдыг округтуң Хоойлужудулга Чөвүлелиниң хуралының түңнели-биле мурнады хөгжүдөр «Таарымчалыг хоорай хүрээлели» төлевилелдиң күүселдезин хоойлу-биле хандыраарына хамаарыштыр саналоналдарны ажилдап кылып, ук төлевилелдиң күүселдезин 2024 чылга чедир узадырын саналдаан.

ХҮЛЭЭЛГЕЗИН ЭРТТИРЕРИ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазак бажыңының хуралдаар залына Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга Тывага албан-хүлээлгезин эрттирери-биле келген офицер-доозукчуларны ук албан черлериниң удуртукчулары таныштырган.

Кызылда 55-ки тускай мото-адыгжы (даг) бригадазына болгаш республиканың эрге-хоойлу камгалаар албан черлеринге ажилдаары-биле чурттуң дээди өөредилге черлерин дооскан 50 аныяк офицер келген.

КАА-ХЕМ МУРНААН

Июль 31-ниң хүнүнге чедир Тывада 5400 тонна сигенни кезип белеткээн. Мал чеминиң белеткелинче шупту кожууннар кирген.

Шалыпчы ажил-иштиң эрткен хонуктарында Каа-Хем кожууннуң сигенчилери 1600 тонна сигенни кезип, өскелерни мурнаан. Танды — 1400, Чаа-Хөл 640 тонна сигенни белеткээн.

БАЙ-ТАЛДЫҢ ШАЛЫПЧЫЛАРЫ

Бай-Тайга кожуундан «Наадым-2018»-тиң чемпиону «Бай-Тал» КУБ-туң хойжузу Афанасий Анарат ыл-ишчи бөдүүн өг-бүлөгө төрттүнген. Школаны диишкинниг дооскаш, улаштыр шериг албан-хүлээлгезин эрттиргеш, өскөн-төрээн суурунга үшкү-маңнайлыг чанып келген.

11 чылдан эгелеп ол ажил-агыйның хоочун сарлыкчы-дузалакчы кадарчы кылдыр ажилдап эгелээн. Ынчал-10 чыл иштинде тайга-сынга сарлык малды өстүрүп чыга бүзүрелди көргүзүп, «Бай-Тал» бүдүрүлгезинин дан хоюн хүлээткен. Оон бээр-ле ол амгы үеге чедир ин кижиниң чымыштыг ажылына бердинип, ак сеткил-зымак ажилдап турар.

Афанасий кады чурттап чоруур ынак эжи Чечек Маадыр-на-биле 4 кыстыг. Улуг уруу Чодураа башкы эртемниг, школазында бичии чаштарны өөредип, кижизидип чап чоруур. Чойганмаа, Айдысмаазы студентилер, а уруу Аида 6-гы класста өөренип турар.

Афанасий биле Чечек 28 чыл иштинде малчыннап кел-и-даа бурунгаар чүткүлдүү-биле чылгы малды база чорутуур, оларның чүгүрүк э

удаа эртип келген. Кышкы үеде Тураалыгга кыштаар, а чайын онзагай чурумалдыг, эм оъттарлыг, тайганың аржаан кара суглары-биле бүткен арыг агаарлыг Теректиг тайгазынга малын чайладып, одарладып семиртип алырлар.

Амгы үеде малчыннар Сүрбүзүннүң Даг-Дөзүнде күзүндө көжүп келгеннер. Анараттарның өг-бүлөзи бо чылын кады чурттаанындан бээр 25 чыл бооп турар. Оларның өг-бүлөзінде юбилейлиг аас-кежиктиң чылы болгаш, 2018 чылдың бирги чартыының түңнелдери-биле Бай-Тайга кожууннуң тулган чемпиону болганнар.

Өгбелеривистиң ээлеп чурттап чораан чайлагларына чедип, чажындан тура-ла ада-иезиниң күш-ажылга өөредип, дадыктырып каан ажы-төлдери ада-иезиниң оруун изээн малчыннар Шолбан, Рада Салчактар, Афанасий, Чечек Анараттар, Саяна Кунзук дээш оон-даа өскелер хамааржыр.

Чемпион малчыннар Афанасий, Чечекке аал-оранынга аас-кежи үзүлбөзүн, азыраан малы арбын чорзун, ажы-төлү авыралдыг, арат-чонунуң аразына ам-даа ат-алдарлыг чоруурун йөрээдим.

Шенне КУЖААН.
Тээли суур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың
күрүнө шаңналдары-
биле шаңнаар
дугайында

Культура адырынга үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республика» орден-биле шаңнаары болза:

Галсан ЧИНАГИЙНИ – чогаалчы, публицист.

Культура болгаш уран чүүлү сайзырадырынга ачы-хавыязы болгаш үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» атты тыпсыры болза:

Айланмаа Алексеевна ХЕРТЕККЕ – «Мугур-Аксының уругларның уран чүүл школы» немелде өөредилгениң муниципалитеттиң бюджеттиг албан чериниң теоретиктиг эртемнер башкызы.

Үр чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Александр Сергеевич НОВИКОВКА – Тыва Республиканың аңныр ажилгайының хоочуну.

Тыва национал хүрешке бедик спортчу чедишкени дээш «Тыва Республиканың Арзылаң мөгези» атты тыпсыры болза:

Айдың Мергенович ОТЧУР-ЧАПКА – Тыва Республиканың «Сүбедей» универсалдыг спорт комплекси» автономнуг албан чериниң директору.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай.

2018 чылдың июль 31.
№148.

«Буян-Бадырғы»
орденниң III чергези-
биле Ө. Ч. Ондарны
шаңнаар дугайында

Үр чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Буян-Бадырғы» орденниң III чергези-биле Тываның күрүнө университетиниң күш-культура кафедрасының эргелекчизиниң хүлээлгезин күүседип турар, спортчу эртемнер кафедрасының доцентизи, педагогика эртемнериниң кандидаты, ССРЭ-ниң спорт мастери Өргөлээр Чүвүрекович ОНДАРНЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай.

2018 чылдың август 1.
№151.

Тываның Баштыңының ажил-херээ

2019 ЧЫЛДАН ЧУРАГАЙЛЫГ ТЕЛЕВИДЕНИЕЖЕ ШИЛЧИИР

Россия 2019 чылдың январьдан эгелеп чурагайлыг дамчыдылгаче шилчиир. Ынчангаш чурттуң өске-даа регионнарында ышкаш, Тывада база белеткел ажилдарын чорудуп, чурттакчы чонга чурагай дамчыдылгачынче шилчииниң онзагайын тайылбырлаар ажилдар эгелээн.

Чурагайлыг эфир теледамчыдылгачының чаа аргаларын таныштырган ажилчын бөлүк, Ак-Довурак хоорайның чурттакчылары-биле 2018 чылдың август 1-де ужурашкан.

Хоорай чагыргазынга болган ажилчын ужуражылгада, муниципалитеттер удурткучулары-биле чыл төнчүзүңгө чедир «Т2» немелде хүлээп алышкын дериг-херексел: ДМВ диапазоннуг антеннаны база DVB стандартты хүлээп алыр, бодунда тюнерлиг телеприемникти садып алырының аргазын чугаалашкан. Өске арга – «Т2» стандартты тыртар тускай приставканы кожар.

Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызының база РТРС (Россияның телевидение болгаш радио дамчыдылгач четкизиниң) филиалы – «Тыва Республиканың РТДТ»-ниң төлээлери кир-

ген ажилчын бөлүк чыл төнчүзүңгө чедир, республика кожууннарында тургустунган айтырылганы шийтирилээр дээш, тус чер бот-башкарылга органның удуртлугазы тус черниң чурттакчылары-биле ужуражылгаларны эрттирер.

2016 чылга чедир Тыва Республиканың девискээринде бирги мультиплексе чурагайлыг эфир дамчыдылгачының четкизин киригенин сагындыраал. Бирги мультиплексте 10 телеканал (Бирги канал, Россия-1, Матч ТВ, НТВ, Бешки (Пятый), Россия-К, Россия-24, Карусель, ОТР, ТВ-Центр) база үш радиоканал бар. Бирги мультиплекс дамчыдылгачы чурттакчылыг черлерниң 99,2 хуузу алган.

Ийги мультиплексте 10 телеканал (Рент ТВ, СПАС, СТС, Домашний, ТВ3, Пятница, Звезда, МИР, ТНТ, Муз-ТВ) бар. «2009-2018 чылдарда Россия Федерациясында телерадиодамчыдылгач хөгжүлдэзи» федералдыг тускай сорулгалыг программа езугаар, бо хүнде Тыва Республикада чүгле Кызыл хоорайның девискээринде бирги база ийги мультиплексти дамчыдып турар.

2017 чылга чедир регион үезин Тыва Республиканың 42894 кижилиг 45 чурттакчы

пунктулары азы чурттакчы чоннуң 13,4 көрбейн турар. Олар «Тыва» КТРК-ниң чер теледамчыдылгаларын көөр аргадан Тере-Хөл кожуунуң төвү Кунгуртуг, М. Тайга кожуунуң Мугур-Аксы база кожуунуң Тоора-Хем суурлар оон саңа.

Регион үезин кириер мурнунда, Республиканың 89 чурттакчылыг чеге «Тыва» КТРК-ның медээлерин чурагаче эвес дамчыдылгач көрүп турган.

РТРС-тиң филиалы – Тыва Республиканың РТДТ (Радио-теле дамчыдылгач төвү) кады чоруткан ажилдарның түңнел «Тыва» КТРК-ның каналдарының чурттакчылыг теледамчыдылгач четкизинге шугураа объектилерни кожуп, Тываның 133 суурын, регионнуң 315921 чурттакчызы ниити чоннуң 99,17 хуузу чурагайлыг дамчыдылгачы көрүп эгелээн.

Бир эвес техниктиг айтырылгач тунуп келзе, РТРС-тиң Чаңгыс аай ишчиги мация төвүнүң 8-800-220-2002 дугаа телефонда «изиг шугумунче» долгача дыңнадып турар.

ТР-ниң Чазааның партия алды

Тыва Республика хүнүңгө

Таныжыңар: ЧОЛА МААДЫР

Чола Допур-оолович Монгуш 1918 чылдың май 1-де Тыва Арат Республиканың Чөөн-Хемчик (Даа) кожуунуң Чыргакы сумузунга бөдүүн күш-ажылчы өг-бүлениң ыштыг, чадагай оруктуг кидис өөнгө төрүттүнген. Ол үеде эмчи бар эвес, божуур иениң ээди аарып эгелээри билек, кожа өглериниң херээжен ээлери тудугжу бир улгады берген херээженни аъттыг чоруткаш, кожазында аалдан чалап эккелген. Дораан-на өгнүң ынааларынга тыртыг кылдыр пөс кур баппакан. Ээди аараан иени ол курга колдуктарындан быжыглааш, олурткаш, тудугжу кадай иениң ишти-хырнын суйбагылап чорда, үр болбаанда ие божупкан. Чолдуг, чиик чаагай болган.

Ада-ие оолдуг болганынга денди амырааннар. «Эзер дергизинден туттунуп, аът мунар чолдуг эрес оол болган-дыр, огуларны Чола деп адап алыңар» — деп, улуг өгбөзи Допур-оол сүмелзэн чүве-дир. Оолдун ады Чола болганы ол.

1945 чылга чедир тыва кижиге бодун шынзыдар кол документ барык-ла чок турган болгай. Тывага хамаатты кижиге 1945 чылда төрүттүнген дугайында херечилелди сумудан бижээчилер аъттыг чоруткаш, аалдарга баргаш, ада-иезиниң сактып чугааланы-биле төрүттүнген хүнүн, айын, чылын бижип турган. Ындыг болганындан чамдык улустарың хары кызырлыг, чамдыктарың назы-хары думазындан бичии-даа болгулаан боор. Чүге дээрге барымдаалаар эмчиниң бичии чок, аас-биле сактып чугаалааны-биле бижип турган.

Чола Допур-оолович Монгуштуң чедип алган чедишкени болгаш мал ажылын хөгжүдеринге кириген салышкыны, эт, сүт, дүк белеткээринге кызымак күш-ажылы база бедик көргүзүлгери дээш, Совет Социалисттик Республиканың Эвилелиниң Дээди Советиниң Президиуму 1966 чылдың июль 22-де Чарлы-биле «Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры» бедик атты тывыскаш, Ленин ордени, Кадыр болгаш Маска Алдын Сылдысты тывыскаш. Ынчан улуг чурт ССРЭ-ниң эң-не дээди шаңналы ол турган. Чола Допур-оолович Чыргакының 61 дугаар соңгулда округундан Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутатынга, кожуун, суму депутатынга чаңгыс эвес удаа соңгуттуруп чораан. Партия райкомунуң, обкомунуң пленум кежигүнүңгө соңгуттуруп чораан. «Күш-ажыл кижини каастаар» дээри ол-дур.

Чола Допур-ооловичиниң күш-ажылчы базымнары бүгү амыдырал-чуртталгазын бурунгу Тываның төөгүзү, хөгжүлдэзи-биле тудуш холбаалыг. 1930 чылда чогааттыг

латинчиртен тыва национал үжүк-бижитки көдээниң улуг назылыг чурттакчы чонунга тайылбырлап өөредиринге ол эң идеп-кейлиг суртаалчы турган. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында фронттуге чорудар белек-селек чыырынга эң активчи киришкеннериниң бирээзи болган. Арат чонуну көшкүн амыдыралдан сууржуң байдалче шилчидер талазы-биле улуг салышкыны киригениниң түңнелинде 1936 чылда Чыргакы сумузунга Чыргакы аттыг бичии колхоз тургустунган. Оон даргазынга Чола Допур-оолович биле кезе чажыт, 1918 чыл-

Оң талазындан: Ч.Д. Монгуш, Ч.Н. Хомуш, У.А. Бажу-оол (1972 ч.)

да төрүттүнген Настык-Доржу Сүлдемович Донгак соңгуттурган. Бо бичии колхозтуң баазыныга 1947-1948 чылдар үезинде Калинин аттыг колхоз тургустунганын билер мен. Онгу беш чылда азы 1976-1981 чылдарда Чола Допур-оолович 5, 6 тонна дүктү, 2400 баш хураганын өстүргөн болгаш совхоз экономиказын быжыглаарыга күш-ажылчы үлүүн кириген.

Ол элээди чылдарында-на ада-иезиниң өдөк-коданынга кыш-чай чокка хуузуңда анай-хураганнарын ажаап-тежээп өөргөн болгаш, мал ажылын дыка эки билер. 1950 чылда, 32 харлыында, Чыргакының Хорум-нуг-Кежиге Калинин аттыг колхозтуң баштаар чери аңаа бир кодан хойну хүлээди берген. Кадайы Анай-Хуна Ак-кысовна биле Чола Допур-оолович олар оон бээр Хойжунуң чымыштыг берге ажылыңче кирген. Ийи чыл болганда төрүүр хойндан эки түңнел көстүп келген. 1952 чылда 100 төрүүр хойга онааштыр 109 баш хураганы онча-менди камгалап, бир хойдан 2,5 килограмм дүктү алган. Дараазында чылдарда — 130, 150, 170 хураганнарны төрүүр хойга онааштыр ап, бир хойдан-на 5, 6 кг дүктү ап турган. Бо бүгү бедик көргүзүгүнү чедип алырынга өг-бүлениң херээжен ээзи Анай-Хуна Ак-кысовна биле уруу Сендиңниң кызымак

күш-ажылын үнелээр, демдеглээр чыда. Мал чемин күзүн Улуг-Ховуда кышта дужунда Ээтпекте сугаттыг шөлү ажаап ап келген.

Чола Допур-оолович кончуг хө баштак, каргыраалаар, сыгыртыр кижигай. Бир катап Кызылга улуг хурал болганда Чола Допур-ооловичке санал бээр. С. К.-Х. Тока дарга сөс бергеш, «Чаа, сан оол, Чола» — дээрге, ол индирден сыгыртыпкан. Хуралдың киржикчилери дини адыш часкаан дээр чүве. «Чаа, саналда» — дээрге, сыгыртывыт деп билип ал индирден сыгыртыпкан ышкыжыл.

Чола Монгушту кышкы үеде кайнаар келдирерге, чалаарга, шуут ынавас, төрүп эгелээр билек дүн-хүн дургуз хой кажазынга кыштаар. Оон ыңдыг хай салгалыг эрес-кежээзинге сакманши шыдашпас каапкаш чоруй баргылаар. Эрес-кежээ кижиге дүрген, кылыктыг боор чүве, ыңдыг аажызынга чамдык олуттай улус таарышпазы чоруйн. Чазын чаш хураганнар дугаа өскөш, өдөккө кизиредир дугаа килежип турар апаарга харынсак көскүлөңнөп келир кижиге чымыштыг берге ажилга ден өөрөнгөн, аныяк малчыны хөйү-биле өөртөкөн. Улуг-Хов кыштаанга оон тонунуң эдээ тон төнгөн, Саңныг-Хаялап аът чүгүртүп алып турганындан сизели берген. Эрзэн-Казытын Бажы чайлаанда өөнүң орну даа оңгарара берген чыдыр. Ча изигде хойларының девээлелдер шеттер дөзүңдө хойлары чыдыннары иле кылдыр көс чыдар. Хойтпак хайындырар, аш-ч кылыр улуг одаа шаттар хөлегезинде хө хөвээр. «Ады өлүр, баглаажы турар, өлүр, огулар» дижиер боор чүве, Овуң-оол Чолаевич адазының дугайы сактышкыннарын үргүлчү чугаалап чорудык-ла эки-дир.

Чыраа-Бажы суурнуң үстүү талазында куду ийи дугаар доора кудумчуну Чола Монгуштуң ады-биле адаар дугайы Василий Борбакович Кууларның дилегчанын өөренип көргөш, ынчан мен Чыраа Бажы көдээ советиниң күүсекчи комитет даргалап тургаш, доктаалга ат салган мен. Ам оон чоогунда бир кудумчуда Маадырны огу Овуң-оол Чолаевич Монгуш чуртту турар. Ынчан Чола Допур-оолович «Чыраа-Бажы» совхозтуң малчыны турган.

Социалисттик күш-ажылдың маадыры Чыргакы сумузунуң кол үндезилекчилериниң бирээзи, СЭКП кежигүнү, арат чонну көшү амыдыралдан сууржуң байдалче шилчирген, МЧАЭ, колхоз тургузучуларының организатору Чола Допур-оолович Монгуш бо чылдың май айда 100 харлаан.

Оолак КАРА-САЛ
Чыраа-Бажы

«Шериг авточарыш-2018»

РОССИЯНЫҢ КОМАНДАЗЫ – БИРГИ ЧЕРДЕ

Арат шөлүнгө Бүгү-делегейниң армейжи оюннарының «Шериг чарыш-2018» маргылдаазын байырлыг байдалга август 4-те хагган. Дөрт хонук дургузунда дөрт күрүнениң шериглери изиг хүн адаанга авточарышка киришкен. Чыскаалда маргылдааның киржикчилеринин чанында кадеттер биле юнармейжилер чоргаар турган.

Президентиниң Кызылда кадеттер училищезиниң кижизиттирилкчилери Египеттин, Кыдаттын, Узбекистаннын, Россиянын, Тываның, Россиянын Чепсектиг күштеринин, шериг оюннарының болгаш авточарыштын туттарыны киискиди алгаш, сценаже үндүрүп эккелген. Кол шаңнал кубок база ында.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол байырлалдың үндүлүг аалчылары Россиянын Маадыры, камгалал сайыдының оралакчызы, армия генералы Дмитрий Булгаковка, Төп шериг округунуң командалыкчызы генерал-лейтенант Александр Лапинге, Россиянын Камгалал ямызының Кол автобронетанк эргелелиниң начальниги генерал-лейтенант Александр Шевченкога, Россиянын Камгалал ямызынга Бүгү-делегейниң армейжи оюннарының шериг авточарыжын Тывага эрттирер органы бергени дээш, өөрүп эрттиргенин илереткен.

«Сеткилимниң ханызындан эң көрүштүг авточарыштын төнгени-биле байыр чедирип тур мен. Армейжи оюннар – Бүгү-делегейниң шериг катчыжышкынында кайгамчык луг хемчээлдиг, ужур-уткалыг олгаш бедик деңнелдиг хем-еталазы-биле эргени чаалап лан. Тываның полигонунга шеригниң авточарыжы эрткени луг алдар-дыр. Сонуурганчыг арыш үезинде командаларның бедик билиг-мергежилин, беткелинден аңгыда шериг ашина-техниканың ажыын челеп көрдүвүс.

Египеттин болгаш Кыдаттын ипажтары «Чаңгыстың чары-ынга» тиелелгеже чүткүлүн, ес-дидимин, маргылдаага онза маарылгазын көргүстүлөр. Узбекистаннын шериг албан-ыглары аарыкчыларның соругалын оттурган. Россиянын чепсектиг күштеринин коман-данынче кирип турар чаңгыс чер-чурттугларым, Төп шериг округунуң Кызылда 55-ки тускай мото-адыгы (даг) бригаданың ийинчылары Айдың Агбаан иле Кирилл Намчыл-оол бот-рын чедишкенин көргүстү.

Россиянын Маадыры, камгалал сайыдының оралакчызы, армия генералы Дмитрий Булгаков, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, Төп шериг округунуң командалыкчызы генерал-лейтенант Александр Лапин, Россиянын Камгалал ямызының Кол автобронетанк эргелелиниң начальниги генерал-лейтенант Александр Шевченко тилекчи команда-биле.

Эр хейлер! Силерге чоргаар-ланып тур бис! Россиянын камгалал сайыдының төрзүн чур-ту, хүндүлээчел тыва черниң чазык-чаагай чону силерниң чүректеринерге чылыг-чымчак болгаш уттундурбас сактыш-кыннары арттырганынга бүзүрүп тур мен» – деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Дараазында сөстү Россия-нын камгалал сайыдының оралакчызы, армия генералы Дмитрий Булгаковка бер-ген: «Авточарыштын киржик-чи бүрүзү бедик деңнелдиг белеткелди болгаш тергил-тин түнелдерни көргүстү. А аарык-чылар шериглериниң амгы үе-ниң техниказын кончуг эки ажылап билирин, оларның нарын бай-далга дүрген шын шиитпир-ни хүлээп шыдаарын көрген. Чарыштын түнелдери канды-даа болза, бистиң дайынчы эш-хуувус улам-на быжык-каны-биле маргылдааның кол сорулгазын чедип алдывыс. Келир маргылдааларга болгаш шериг албанынга киржикчи бүрүзүнге боттарының күжүн-ге бүзүрелди, чедишкенин, че-димчени күзедим» – дээш, Россиянын Маадыры, Камга-лал сайыды Сергей Шойгунуң болгаш бодунуң өмүнээзинден

шериг авточарыжының тилек-чилеринге база маргылдааның төнгени-биле байыр чедирген.

Бүгү-делегейниң армейжи оюннарының «Шериг авто-чарыш-2018» маргылдааның «От», «Сүрүшкүннүг чарыш», «Чаңгыстың чарыжы», «Коман-далыг чарыш» чадаларынга ти-лзэн командаларны шаңнаары-биле Россиянын Маадыры, кам-галал сайыдының оралакчызы, армия генералы Дмитрий Бул-гаков биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолду чалаан.

Авточарыштын түнелдери-биле III черни Узбекистаннын, II черни Кыдаттын, I черни Россиянын чепсектиг күш-теринин командалары чаалап алган. Россиянын командалык-капитаны Геннадий Третья-ковка шериг авточарыжының шилчип чоруур кубогун армия генералы Дмитрий Булгаков тывыскан соонда, Россия-нын болгаш Бүгү-делегейниң ар-мейжи оюннарының ыдык ыры-лары чаңгыланган. Маргылда-аның киржикчи бүрүзүнге өр-тектиг белеткери болгаш тура-скаалдыг шаңналдарны тывыскан.

Чыскаалдың байырлыг кезээ доозулган соонда, күрүнениң ыры болгаш танцы «Саян» ан-самбли болгаш республиканың

билдингир артистери аян туткан. Россиянын шеригинин чоргаар-лы – дайынчы техника делгел-гезин чыылган чон сонуургап көрген. Байырлал кезээ дүнеки дээрде чүзүн-баазын оттар чаш-таан салют-биле доозулган.

Кызылда 55-ки тускай мо-то-адыгы (даг) бригаданың дайынчыларының ат-сывын чар-лаарга, чоок кижилери, чыыл-ган чон «Эр хейлер!», «Шыдаар силер!» деп дыңзыг алгыржып, диңмиттиг адыш часкаашкы-ны-биле деткип, чоргаарланып турган.

Тываның төөгүзүнде Бү-гү-делегейниң армейжи оюннарының «Шериг авто-чарыш-2018» маргылдаазы бир

дугаар эрткен. Авточарышты бедик деңнелге эрттирери-биле нарын хову-шөлдүг черлерге 140 ажыг километр орукту кылган. Армейжи оюннарның кол со-рулгазы – күрүнелер аразынга кады ажылдажылганы сайзы-радыры, чепсектиг күштерниң эп-найыралын быжыглаары.

«Шериг авточарыш-2018» маргылдаазы хейнүң сонуурга-лын оттурган. Бистиң шеригле-ривис бедик арга-дуржулгазын, быжыг тура-соруун, тилелгеже чүткүлдүүн көргүзүп, чаңгыс чер-чурттугларын көрүштүг ча-рыжы-биле өөрткен.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Авторнуң тырттырган
чуруктары.

Тываның кадет корпусунуң өөреникчилери.

Санныг эфирлиг ТВ-же шилчилге

ЧЭЭРБИ КАНАЛДЫҢ ДАМЧЫДЫЛГАЛАРЫН КӨӨР ДИЗЕ

Бөгүнгү амыдыралывысты бажыңнарывыска көрүп олурары-выс телевизор чокка бодап-даа, сагыштап-даа шыдавас бис. Удавас, 2019 чылдан эгелеп, аналог телевидениени өжүрүп кааптар дээн. Аңаа чедир амдан эгелеп белеткенип албас болза, аналог ТВ-лиг улус телевизор шуут көрбейн барып болур.

Тывага санныг (цифровой) эфирлиг телевидение ажилдап эгелей бээр, ийги мультиплекс чүгле Кызыл хоорайны шыва алган. Ол дээрже хоорайжылар телевидениениң 20 каналын көөр аргалыг болганы-дыр. А эрткен чылдан бээр ийги мультиплексе тус черниң телепрограммаларын кири салыптарга, КТРК «Тываның» дамчыдылгаларын санныг ТВ-ге көөр аргалыг болган бис. Кожууннарның чурттакчылары бирги мультиплекс таварыштыр чүгле 10 канал көрүп турарлар.

А санныг телевидениеже кирбээн чон ам-даа аналог ТВ-каналдарны көрүп турар хевээр. Чүге бо чугааны чоруда бердин дээрже, 2019 чылдың январь 1-ден Россияга аналог телевидениени бүрүнү-биле өжүргөш, санныг эфирлиг ТВ-же кирер деп шийтирилээни. Ол дээрже улуг телекомпанияларга, хоорай болгаш хоорай чергелиг улуг суурлар чурттакчыларына таарымчалыг-даа болза, аналог ТВ-ни бажың иштинин антенналары-биле хүлээп ап турар, сигналдар чедери берге, ырак-узакта хажы черлерде турар бичии суурларга база социал камгалалы кошкак, яды-түрөңги кижилерге шуут-ла кандыг-даа ТВ чок артып калырынын айылы тургустунуп болуру-дур.

Чүге аналог ТВ-ни өжүрери албан болуп келгенил? Чүү-даа чүве чаңгыс черге турбас, депшилгелиг үе-биле кады амыдырал бурунгаар сайзырап турар. Ынчап келирге аналог ТВ база эрткен үеже чоруур апаар, а бурунгаар, мурнуку одуругже санныг эфирлиг ТВ үнүп келгени ол. Дыка хей сайзыраңгай даштыкы чурттар шагда-ла санныг ТВ-же кире берген, а Россияга ол 2009 чылдан кирип эгелээн. Ооң соонда аналог ТВ-ни өжүрер дээш 2015 чылда дап бээр, чурт белең эвес болган, ынчангаш ону 2019 чылче соңгаарладып кааны бо. Россия-биле кызыгаарлашкак даштыкы чурттар аналог ТВ оларның санныг ТВ-зинге багай салдарлыг болуп турар деп чылдагаан чугаалааш, санныг ТВ-же кирер негелдени салып турган. Оон аңгыда аналог ТВ-ни тудары чарыгдалдыг, ынчангаш ооң ақшаландырышкыны кызырлып эгелээн.

Аналог ТВ-ниң чуруу база үнү кабель болгаш радиосигнал таварыштыр чоруттунуп турар. Ынчангаш база-ла ырак-узак черлерге ол хире-хиреде үзүктелип каап турар, ылаңгыя агаар-бойдус баксыраанда сигнал тудары бергедей бергилээр. Ындыг-даа болза аналогтуң бир эки чүвези – бөдүүн антенна дузазы-биле кол каналдарны хостуг тудуп ап болуру, дөрт канал аналог ТВ-ге кезээде ажилдап турган.

А санныг эфирлиг ТВ-ниң эки талазы – үзүктел чок эки шынарлыг көргүзери, хей телеканалдарны тудуп ап болуру. Амгы үениң телевизорларын санныг сигналдар-биле ажилдаарына таарыштыр кылган. Плазмалыг болгаш суук кристаллдарлыг (ЖК) телевизорларга чуруктары база үнү санныг кылдыр хүлээп алдынар болгаш ырак безин черлерге көргүзери тода, чараш, үнүнүң дыңналы эки болур. Бир эвес спутник антенна дамчыштыр коштунуп алыр болза, 200 чедир телеканалдарны тудуп ап болур. Бистиң Тывага спутникти салып алырга, таарымча чок талазы – тус черниң телеканалдарын көөр арга чогу.

Оон аңгыда спутник-биле хандырылга өртөктүг, бир чылда 1500 рубль хире боор ийин. Санныг эфирлиг ТВ бажыңдан ыракка, орукка машина-техника иштинге безин ажилдап чоруур, оозу эки.

Аналог ТВ-ни өжүргөш, санныг эфирлиг ТВ-же шилчил киреринин дугайында бүдүн Россияда чон ортузунда тайылбыр ажылы эгелээн. Ынчангаш Тыва Республиканың радио, телевидение дамчыдар Төвүнүң (РТПЦ-ниң) директору Надежда Саранина, ол черде башкарыкчы инженер Темир Чигжит, ТР-ниң информатизация болгаш харылзаа яамызының килдис начальниги Альберт Ховалыг август эгезинде Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарның база Ак-Довурак хоорайның чурттакчы чонунга тайылбыр ажылын чоруткан. Республиканың чурттакчыларының элээн каш хуузу санныг эфирлиг ТВ-же шилчиинге белең эвес болуп турар. Ындыг болганда, кижилерге аналог ТВ биле санныг эфирлиг ТВ-ниң ылгалдарын, кайызы кандыг болуп турарын, чаа форматче канчаар коштунуп алырын бо специалист даргалар билдингири-биле тайылбырлап чугаалаан болгаш санныг эфирлиг ТВ-ниң көргүзөр аргаларын, шынарларын бараалгатканнар.

Улус чонну телевидениениң санныг чаа формат хевиринче канчап эрги телевизорларга коштунуп алыры деп айтырыг дүвүредип турары чугаажок. Чогум эрги телевизорларның артында кожуг (приставка) кирип алыр уя, коштунар кабель дээш херек чүвөлери бар. Ынчангаш ол приставкаларны садып алгаш, кожуп алырга, эрги телевизор санныг ТВ-ниң 20 каналының программаларын хүлээп ап эгелей бээр. Россияда приставкаларның эң чиик өртөкти 800 рубль. Аналог ТВ-лиг улус ол хире акшаны тыптары чугаажок. Чүгле приставканы декабрь айны манап чытпайн, эртежик садып алырынче сагыш салыры чугула. Чүге дээрже садыг четкилерин болгаш бүдүрүкчүлерни билбес эвес силер, кандыг-бир бараанга херегел көвүдээр, өртөктерни өстүрө бээр ышкажыгай. А акша-төгөрик талазы-биле шыырак улус, социал кам-

галалы-даа кошкак кижилер чыгынып тургаш, чаңгыс аай санныг ЖК-телевизор садып алыр болза, мырыңай эки. Ооң экраны эрги телевизордан канчап-даа улуг, көргүзери эки, чуруктары хөлчөк тода, эрги телевизорнуң дөстейтип каан экраны ышкаш эвес, ЖК-телевизорнуң экраны дөрт, чалбак, чараш, үнү база кончуг эки дыңналыр. Аргалыг болза чаа ЖК-телевизор садып алганы дээр болбааже.

2019 чылдың январь 1-ден эгелеп аналог ТВ-ни өжүрүптөргө, приставка азы чаа телевизор садып албаан улус

кандыг-даа ТВ чок, куруг каап болур. Бистиң республикада хей ажы-төлдүг, чединмес, чогумчалыг эвес өг-бүлелер база бар, оларның саны эвээш эвес, элээн деп болур. Чогумчалыг эвес өг-бүлелер ажы-төлүн телевизор чок каап арттырза канчаар – бир айыылдыг, берге байдал бо. Оларның чамдызының, ол ышкаш чааскаан чурттап олурар чамдык кыргандиже кижилерниң өңнүг ЖК-телевизор салып алыр хамаанчок, приставка садып алгаш, ону коштуруп алыр шыдал-быразы кызыгаарлыг болдур ийин. Аргажок мындыг берге байдалдыг улуска санныг

ТВ-же киреринге та канчаар дуза чүве. Арагалаар, ажы-төлүн орта, равас, харысалга чок ада-иелер тавка садып алзын дээш акша тудуп болза, ону арагаже чарыгдалдыг чыгы болдур ийин. Ынчангаш камгалалы кошкак, яды-түрөңги, чалыг эвес ада-иелерниң уруг-д телевизор чок кааптарын бол дээш, тус чер эрге-чагыргаларының ыжар база бир аарышкылыг ай бо апаар чадавас. Ындыг бол эрге-чагыргалар, Тыва Республиканың информатизация болгаш харылзаа зы, Күш-ажыл болгаш социал по яамызы, муниципалитеттер сүмө тургаш, улуска дузалажырының болгугу дег хемчеглерин алыры күз

Тываның РТПЦ-зиниң директору Надежда Саранина мындыг тайылбыр чонга кылып турар:

– Санныг эфирлиг телевидение бүдүн делегейде сайзырап депшилге-дир. Аналог ТВ чурттап болгаш үнүнүң талазы-биле санныг ТВ-ниң шынарына канчап-даа чурттап алгаш, удаа-дараа дамчыт улуг курлавырлар негээр. Ынчангаш логту моон соңгаар тургузары телевидение экономиктиг талазынга чок дээрзи билдингир. Чуртка «Республика Тыва» телерадиовещания 2009-2018 чылдарда сайзырадыр федералдыг тускай сорулгалыг программа хүлээп алдынган турган чаңгыс боттандырыкчызы – күрүм унитарлыг бүдүрүлгөзи «Республика Тыва» телерадиовещательная и радиовещательная сеть» (РТРС). Ынчангаш ол тускай с

галыг федералдыг программаны боттандыры-биле бистиң Тывада 65 радиовещательная станциялар тургускан. Ооң ачызында республиканың чурттакчы чонунуң 99 хуузу санныг телеканалдарны көрүп турар.

Бирги мультиплекс таварыштыр «Республика Тыва» каналы, «Россия 1», «Матч ТВ», «НТВ», «Пятница» канал, «Россия К», «Россия 24», «Карусель», «Общественное телевидение России», «ТВ Центр» деп он каналды халас көрүп турар болгаш база радиоканал: «Вести ФМ», «Маяк» «Радио России» чоруттунуп турар. 2018 чылдан төнчүзүңге чедир ийги мультиплекс дүвүрүп чыгып немей ам база он каналды – СТС, РЕН ТВ, Пятница, Спас, Домашний, Звезда, ТВ3, Мир, МузТВ-ни халас көөр аргалыг апаар.

Мындыг-дыр, Надежда Алексеевна приставканы кожуп ап турар үелер санныг ТВ-ниң көргүзөринге бергедээ кирип, шаптыктар туруп келир болгаш консультация алыры-биле 8-913 342 00 (ажыл шагында), РТРС-те федералдык «изиг шугумнуң» 8-800-220-20-02 дугаарыңче телефоннаарын (долгаар халас) азы РТРС-тиң сайтызын ажыдарын сүмеледи. Ынчангаш Тываның хоорайларына, чурттакчы суурларына санныг эфирлиг ТВ-же шилчиин талазы-биле информатизация-тайылбыр ажылы ам-даа чоруттунары чугаажок.

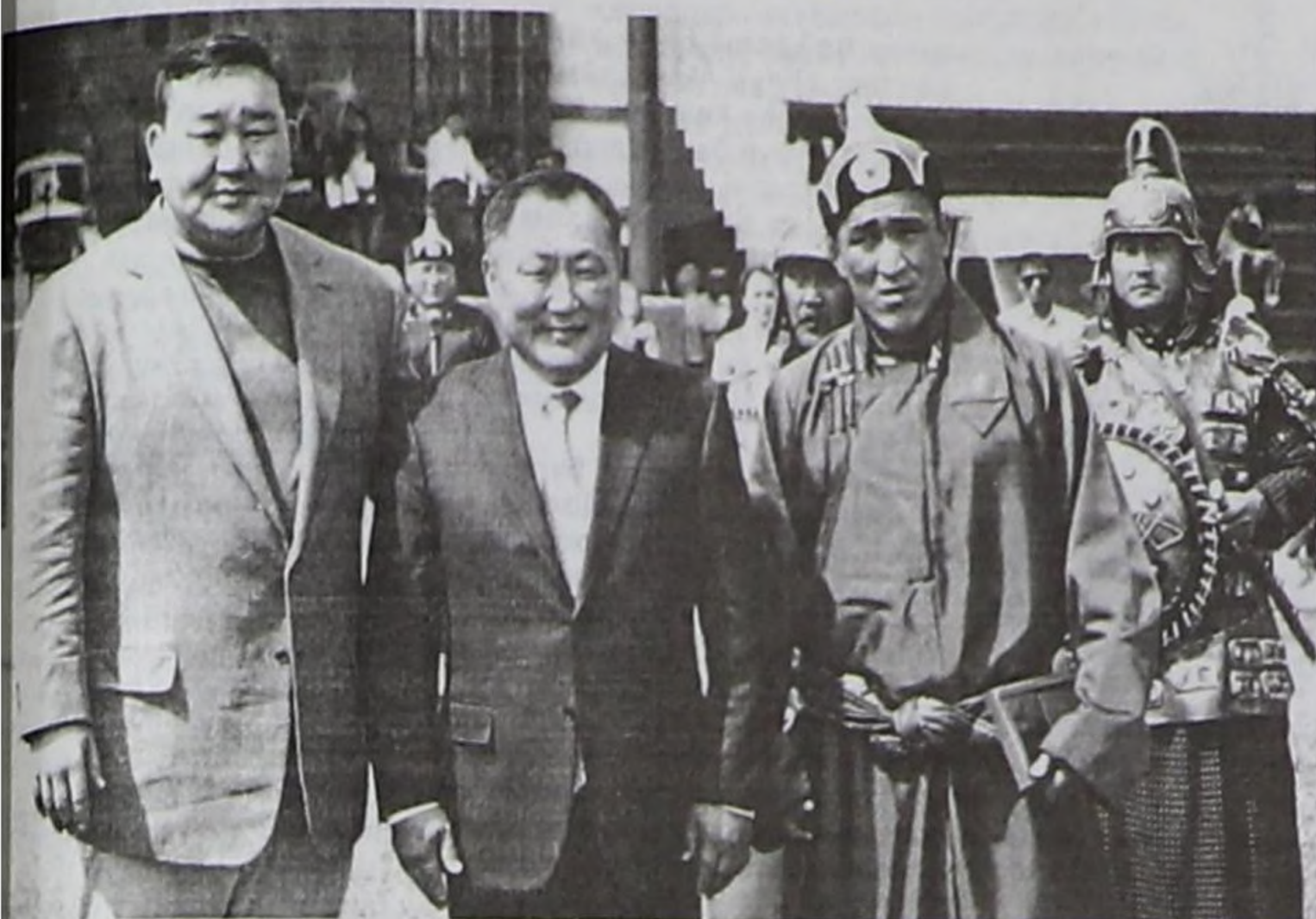
Надежда ЭРГЕ

Темир ЧИГИТТИН тырттыр

Тыва хүреш

ЯПОНИЯГА ӨӨРЕНИРИ-БИЛЕ ШИЛИП АЛЫР

Август 4-те Кызылдың национал парыгының «Хүреш» стадионунга республиканың элээди оолдар аразында тыва хүреш фестивалы болуп эрткен. Ооң ажыдышкынынга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, моол мөге Асошори Давгадорж хүндүлүг аалчылар болуп киришкен.

Хүреш маргылдаазын назарда аайы-биле 3 бөлүккө эрттир-ген. Тиилелге дээш эрес-кашпай ачыр-дачыр тудушканының

түннелинде 16-17 харлыг мөгелер аразында Чөөн-Хемчиктен Түмөн Куулар бирги черни алган. Ийиги черни Улуг-Хемниң мөгези Доржукай Донгак, 3-кү, 4-кү черлерни Таңдыдан Даваа Чимит биле Чөөн-Хемчиктен Лопсан Ондар үлөшкен.

2003-2004 чылдарда төрүттүнген оолдар аразында Кызылдан Буянды Болат шылгараан. Өвүрдөн Сайын-Белек Донгак үжүрлөшкен. Ак-Довурактан Дозураш Хомушку, Тес-Хемден Сухбат Төлюш 3-кү, 4-кү черлерни алган.

Эң бичии назылыг 2005-2006 чылдарда төрүттүнген мөгелерден Алдаржы Ондар (Сүт-Хөл) шүүлген. Саян Сарыглар (Кызыл кожуун) ийиги, Сүлдө Донгак (Кызыл) үшкү, Эртине Дамдын-оол (Кызыл) дөрткү черлерге төлөптиг болганнар.

Сумога делегей чемпиону Асошори Давгадорж үстүндө шаңналдыг черлер алган мөгелерден ийи кижини Японияда сумо школазынга өөренири-биле шилип алыр.

Бистиң корр.

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Чоокта чаа Тываның Каайлы албанынга парлалга конференциязы болуп эрткен.

Аңаа 2018 чылдың бирги чартык чылының түннелдерин үндүрген. Массалыг информация чепсектеринин ажилдакчыларының айтырыгларынга Сибирь федералдыг Каайлы албанының Тывада эргелелин удуртукчузунун албан-хүлээлгезин түр када күүседип турар Елена Пинясова, килдистер начальнигтери Надежда Меркулова, каайлы албанының төлевирлер килдизинин начальниги Саглай Кончук тодаргай хырыларны берген.

Чижээ, Елена Пинясова: "Эрткен чылга көөрдө бо чартык чылда Кызылдың каайлы пунктузунга декларация-биле эрткен барааннарның саны 9 катап өскөн. Өртээниң талазы-биле санаар болза, 57 катап хөй болган.

Каайлы хоюлузунга болган өскерлишкинер дугайында тайылбыр ажилдарын чорудуп турар" – деп чугаалаан.

Елена Валерьевна журналистерниң айтырыгынга харылап тура, интеллектуалдыг өнчү-хөреңги камгалаар талазы-биле ажил-чорудулганың түннелдерин болгаш өске күрүнеде бүрүткеттинген транспорттук даштыкы хамаатылар Россия Федерациязының девискээринче кирип тура, камгаладылга керээзин чарган турарын тайылбырлаан.

Коррупцияны болдурбас дээш, баш бурунгаар профилактиктиг ажилдар чорудары-биле "Бүзүрел телефону" ажилдап турар.

Айдың ОНДАР.

Чоннуң аас чогаалы – эртине байлаавыс

УЛУГ-ХЕМНИ САКТЫРЫМГА...

Улуг-Хемни сактырымга,
Урук дурту чыткан ышкаш.
Уруг эшти сактырымга,
Удуп-оттуп чыткан ышкаш.

Кожамык

Кандыг-даа чон бот-тускайлаң өгүлүг, культуралыг болгаш дылдыг, сагай езу-чаңчылдарлыг. Улустуң салдан салгалче дамчып келгени кайгамык байлак үүзежи, сөс тураскаалы – аас чогаалы. Ол үе-дүптен тура аалдардан муларже, сумулардан кожууннарже, дүн Тываның девискээринге непереп, элгереп чораанын төөгүнүң арыннары адыткап турар.

Тыва чоннуң чечен-мерген аас чогаалын чыып бижиир, шинчилээр ажилдары эртемденнер чорудуп турган болгаш эрудуп турар. Олардан аңгыда маңаа яваның күрүне университетинин филология факультетинин сургуулдары база үүн кирип, киржип турар. Ынчангаш талазы-биле ажил ам-даа чоруттунуп барының херечизи ол.

Июль эгезинде бис, 1-ги курстун 1-ги класшта 4-кү бөлүктөринин сургуулдары, ашкывыс, филология эртемнеринин индидады Айлаңмаа Мылдыгыновна оянын удуртулгазы-биле аас чогаал практикасын Улуг-Хем кожуунун девискээринге эрттирген бис.

Арыг-Узүү суурга турумчуп алырынга коланың директору С.М. Аир-Санаа, аңгыс курсчуларывыс ада-иелери Н.А. Шивитпей, Ш.Ч.Шивитпей, С.Т. Дамдын-оол, Д.Т. Ондар дузалажып, чылыг-чым-ак уткуп, хүлээп алганнар.

Бөлүктүн сургуулдары.

Практика үезинде сумуларже үнүүшкүннерни кылып, Арыскан, Ишти-Хем, Торгалыг, Хайыракан, Арыг-Узүүнүң, Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчы чонунун чечен-мергенин, хүндүлээчелин магадап ханмадывыс.

Хайыраканнын хоочуннар болгаш инвалидтер бажың-интернадында турумчаан улуг назылыглары аңгы дем-деглээри чугула. Олар сургуулдарны улуг сонургал-биле уткуп, боттарының билири кожомыктарны, улустуң ыр-

тоолчургу, төөгү чугааларны, үлегер домактарны чугаалап бергеннер. Хоочуннар-биле ужуражырынга чөпшээрелди берген бажың-интернаттын директору Андрей Седип-Доржуевич Суваңга өөрүп четтиргенивистиң сөстөрүн илеретпес аргажок.

Чон-биле ужуражып турган үевисте амгы шагның чаа үлегер домактары, кожомыктары, тывызыктары тытып турарын эскерген бис. Бо чүүл үе чаңгыс черге турбас дээрзин бадыткап турар. Үеде аас чогаалын эки билир

кижилерниң саны эвээжеп турары чажыт эвес. Ылаңгыя маадырлыг тоол ыдар тоолчулар ховартаан. Ынчангаш аас чогаалын дараазында салгалдарга дамчыдып бээри-биле ону чыып, непередири чугула. Бистиң кол сорулгавыс-даа ол.

Практикавыс төнүп чорда, бөлүү-вүстүң мурнундан чондан чыдынган аас чогаалы кирген, ыры-шүлүктүг, танцы-самныг концерттивисти Арыг-Узүү сумузунун чонунга бараалгаттывыс.

«Чону – чоорган, хөйү – хөйлең» деп үлегер домакта дег, Улуг-Хем кожуунун чону аас чогаалының янзы-бүрү хевирлерин чыырынга дузалажып, практикавыстың чогулгалыг, үрөтүнелдиг эртеринге улуг үлүг-хуузу киригеннер.

Бистиң-биле чергелештир Улуг-Хем кожуунун чогаалчыларының дугайында медээлерни чыыр сорулга-биле бо-ла үеде сургакчылаашкынны ТывКУ-нун Литературлук музейинин эргелекчизи, чогаалчы Мария Амын-ооловна Күжүгет чоруткан. Ол чогаалчылар О. Тун-оол, Г. Кылын-оолга аалдап барып, ужурашкан. Оон аңгыда А. Хуурак болгаш өске-даа чогаалчыларның дугайында солун материалдар Литературлук музейинин өнчүзүңге немежи чыгынган.

Практика үезинде биске ачы-дузаны көргүзүп, таарымчалыг байдалдарны тургузуп берип турганы дээш, Арыг-Узүү сумузунун чонунга, чагырыкчы М.М. Ховалыгга, аныктар даргазы С.С. Долдай-оолга, башкылар Ч.Ч. Төлюш, Т.Е. Күжүгет, Г.К. Дадар-оол, С.М. Аир-Санаа, Р.А. Оруспай, А.А. Сарыгларга, волонтер оолдарга болгаш кожуунун чурттакчыларынга, информантыларга өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Соруктуг ШИВИТПЕЙ,
ТывКУ-нун филология
факультетинин сургуулу.

Үе шагның маңын көрүп...

САНЫ-МӨГЕНИНҢ САЛГАЛЫ

Репортаж

«Үе шагның
маңын көрүп,
Үлежиксээн
сеткил-биле,
Төрелдерим,
чонум-биле
Төнчү чокка хөөрежиксеп,
Төлүң болгаш
чедип келдим»

деп, Сарыг-оол Донгак «Меңгилерниң кыйгызы» деп чаа үнген ному-биле таныштырып, Мөңгүн-Тайга кожунунуң чагырга бажыңның хуралдаар залында номчукчулар-биле ужурашкан.

Номнуң автору тыва чечен чогаалды база тыва дылды сайзырадыр сорулганы салып, аныяктарны хаара туткан. Чагырганың удурттур-баштаар чериниң бири оралакчызы Чаян Салчак, экономика талазы-биле килдистиң бири оралакчызы Ираида Моңгуш, социал политика талазы-биле Саида Салчак, саң-хөө килдизиниң даргазы Аржаана Эрендей, көдээ ажал-агый эргелелиниң кол специализи Аржаана Куулар, кожунунуң Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Татьяна Демчик болгаш кожунунуң библиотекалар специалистери, уран чүүл болгаш культураның ажилдакчылары зал долу четкилеп келгенер. Ыры-хөгжүмнүг чечен чогаал кезээнин кожунуң чагыргазының культура килдизиниң даргазы Ульяна Хертек башкарып, уян чараш хоюг үнү-биле авторнуң бижээн сөстөрүнө чаа ырларны кады ырлажып, дыштанылга кезээнин чаа арга-хөвир-биле организаастаан. Чогум-на районнарның чагырга черлеринге мындыг ужуражылга ховар болур, ол чон-биле сырый ажилдаарының чаа арга-хөвири болуп турарын демдегледип каайн.

«Меңгилерниң кыйгызы-биле» деп чаа үнген ном улуг-даа, бичии-даа кижилерге номчуштур, сеткилге чоок. Сарыг-оол Биче-оолович номунда эрткен үе биле амгы үениң ажил-ишчи кижилериниң амыдыралын, төрзүн чериниң делгемнери кижилерни каттыштырып турарын көргүскен. Ол бодунуң шүлүктөрүнө чаа аялгаларны база чогаадып ырлааны со-нуурганчы.

Сарыг-оол Биче-оолович Донгак эрткен чүс чылда «Шын» солунга, «Улуг-Хем» сеткүүлге чечен чугааларын үндүрүп турган, улаштыр «Хек-Даваны» (2001) деп шүлүк ному, дараа-зында «Меңгилерниң кыйгызы» (2017) көстүп келген. Ол боду

Ираида Моңгуш, Чаян Салчак, Сарыг-оол Донгак.

биология-химия эртемниң башкызы, районуго удуртукчулап, комсомол райкомунуң бири секретарына үр чыл ажилдаан, алыс боду төлөптүг ада, өг-бүлениң үлгерлиг кижизи атка четкен. Хамык ужуз эргедужаалда эвес, Кижиде атка төлөптүг болурун мерген угаан-ныглар өттүр сөглөп каан. «Мен чогаалчы деп атка төлөптүг болурун аңгыда Кижиде деп атка чедип, ону шыңзыдып келири эң берге дээрзин миннип, канчаар-даа кызып келдим, бир байыр-найыр болган черге чедип келгеш, ийи-бир дугураан ижилтеримге, арным кызып, ыядып келир чордум» деп тыва чечен чогаалдың классиги, өлүм чок шүлүкчү Сергей Пюрбю чугаалап чораан. Тыва радиога дамчыдылга кылып, үлгөр кылдыр чогаалчының Кижиде деп атка төлөптүг болурун кыйгы үнүн өйлеп-өйлеп сагындырып, дамчыдып чордум.

А Сарыг-оол Донгак башкы болурда, ол езулуг Кижиде болгаш үлгөрлиг ада. Кысказы-биле, Сарыг-оол Биче-ооловичиниң допчу намдарында «Саны-Мөге» деп чогаалдың салгалы болурун таныштырып каайн. Эрги өдөк-хонаштарда амгы салгалы чурттап чоруур, ол-ла делгемнерге Сарыг-оол Донгак ада-иезиниң малын малдап, араатан бөрүгө таваржып, колхозтуң малын чидириг чокка бичии оол онча-менди аалынга эккээрге, ада-иези огулунуң эрестиг чоруунга чоргаарланып турарын чечен чогаалында бижээни харында болуп, ол-ла өдөк-хонаш, мал одары каракка чурттуруп, салгалдар ында ам-даа аңчы, малчын, көшкүн амыдыралын салбааны, Каргы — Өвүр аразында

аай-дедир төрелдери-биле ийи кожуну аразында аргыжып чоруурун көргүскен.

Сарыг-оол Биче-оолович Донгак — башкы, удуртукчу, бот-тывынгар композитор, ойтчу, дагыныкчы. Үлгөрлиг ада дээрзин чагыс чер-чурттуглары бадыйткап, «Мөңгүн-Тайга кожунуң Хүндүлүг хамаатызы» деп атты аңаа тыпсырын саналдап, деткээн. Ол-даа чөптүг санал.

Бодунуң башкы мергежилин бойдус-биле ам-даа холбап, чайгы үеде аныяктарны эдертип алгаш, бойдузун таныштырып, эм ойттарны кандыг аарыгларга канчаар ажыглаарын ол тайылбырлап берип чоруур. Оон өөредип каан өөреникчилери амгы үеде эм ойт үнүштерни чыып, ажаап турарлар. Мен бодум эм ойттар чырынга ынак болгаш, ужуражылганың ийиги хүнүнде Мөңгүн-Тайганың арыг агаарлыг бойдузунга таалап, ховар дээн ойттарын билип алдым. Алтайның эм ойт үнүштери, Тибеттин ховар дээн үнүштери мында бар. Бүгү Россияда чок, аныяксыдар үнүжү бо чыдыр. Кандыг-даа косметика саткан херээ чок, кайгамчык чаагай чыттыг духи ышкыш ак чечектиг даяга-даа душтувус. Мөңгүн-Тайганың чажыттарын ол биске ажыдып берип чор.

КӨЖЭЭЛИГ-ХОВУНУҢ АМГЫ БАЙДАЛЫ

Уран чогаал номчукчулары, хоочуннар Көжээлиг-Ховунуң

амгы байдалы-биле танышкан бис. Мугур-Аксы сайзырап, хөгжээнинден Көжээлиг-Ховузу долу туттунуп бар чыдар. Чамдык көжээлдер кудумчуда калган, оон аңгыда бо черниң хамык көжээлери ховуда дег, көзүлбейн барып болур. Эртемденнер ол черни шинчилеп, кадагалап, тус черниң чонум-биле ужуражылга кылбас чүве болза, чидериниң кырында келген.

Мөңгүн-Тайга эрте бурунгу базарыктар-биле долган, ында бижиктиг, чуруктуг хаялар хөй. Кижиде көжээлери тываның өске-даа кожуннарарындан көрүп болур, ынчалза-даа ак даштан оюп кылган, кулаанда сыргалыг, сырбай салдыг, кончуг шевергин көжээ Каргы бажында тайга эдээнде турар. Ол көжээ, сактырга, кулаан сунуп алган дыңнааланып олурар кижиде, бис аңаа күзелдеривис илередип, чалбарып-даа алдывыс. Дыка хөй көжээлери тырттырып алдывыс, оон арыннары куш өдээ апарган, аштап-арыглаарының аргазын-даа чугаалаштывыс. Төөгүнүң тураскаалдарын камгалаар херек.

Мөңгүн-Тайганың эрте-бурунгу көжээлериниң долу саны чедир тургустунмаан болгаш

Б.Д. Сарыг-оол акдаштан кылган сыргалыг көжээде сымыранып турары.

чедир шинчилеттинмээн черлер ында хөй. Колдуунда кадарчылар эки билир, чүге дээрге малчын кижиде эскеричел, долгандыр бойдус-биле чүрээ тудуш чурттап чоруур.

Үшкү хүнүнде Каргы хемниң эринге хоочуннар ортузунга шүлүк мөөрейи болган. Каткы-хөг, ыр-шоор аңаа куттулуп турда, башкы сылдысчырыш, чараш сеткил чайнаш дээн. Орайтай бергенде бисти кожунуң бири оралакчызы Чаян Викторович Салчак бодунуң машиназынга кижиде бүрүзүн бажыңнарынга эккеп чедирип каан. Дыка-ла сагыш чооваачал, хүндүлээчел дарга-дыр. Амгы шагның чагырга черлеринде удуртукчулар чонунуң аразынче мынчаар кирип, чогаалчыларны чалап, тыва дылын суртаалдап, чонуну бодунче ээлдирип, ажылчын хурал ужуз-уткалыг эвес, бодунуң талантызын ажыдып, төөгүлүг черлер-биле таныжып, хоочуннарны хаара тудар болза, ынчан хөйүнү бодунга билип, арга-дуржулга алырынга база бир арга болур. «Хоочун коктуг, хола кактыг». Оларның эдээнден халбактанып, эктинден даяныр. Эрткен болгаш амгы үени бодап чорза эки.

Чеди хондур чаыстап келген тайгаларның шириин, өл-шык агаары хөрээвисти арыглап турар, тынарга, хостуун чүү дээр! Агаарның кандыг-даа байдалы биске шаптык болбаан, чоруп-ла тур бис.

МӨҢГҮН-ТАЙГАНЫҢ ЭРТЕ ҮНҮШТЕРИ

Сарыг-оол Биче-оол Донгак амгы үеде Кызылрайда чурттап олурар, бис химия эртемнериниң баш Москвадан эртемденнер чылда келгеш, оон 200 хөвирниң эм ойт үнүш шээжи-биле билирин кидоктор адыңар кажан, чылда камгалап алган деп айтырып салган. Биче-Донгак баштак аян-биле: Каргының академиязын дөмен» — деп харыылаан. Риде ындыг аттыг академия дыңнап-даа көрбээн болга темденнер шуут кайгай б «Каргы академиясында келгениңер бо-ла-дыр. М черниң доктору болбазы бе, бөдүүн башкы мен» — ге, профессорлар болгаш деннер адыш часкап, ам д силерге эртем адын ты болур, чүгле номуңар ын алыңар деп күзеп каан. ховар чаяанның биолог кы дээрзин Москвадан эртемденнер бүзүрзүн. Ы кижиде аравыста чурттап чо оон назыны — чедишкен те

Бистиң ужуражылгавы талалыг болган. Мөңгүн-кожунуң эм ойт үнүш биле таныжылга. «Көжээ Ховунуң амгы байдалы», дыл болгаш чечен чогаал салгалдары-биле ужуражы Тываның сүрлүг чогаалчы эртемденнери катчып а Мөңгүн-Тайгаже үнүшкүң ган болза, хары угда үш к

адып алыр ийик

Тывада эң х эр кижилерни рээзи Сарыг-оол Биче-оолович До ол атка төлөптий тап база бадый Оларның өг-бү арага-дары иш уруг-дары дээд темниг, «Саны-М чогаалдың салг дыр. Оон салгал лур Сарыг-оол До «Үе шагның ма көрүп» деп шүлү дег, үелер араз салгалдарның нар апарганы кө келген.

Чоокта чаа Тываның Чог чылар эвилелиниң дарг Чылгычы Ондар оон чогаа чы салым-чаяанын эске Сарыг-оол Донгакты Тыва Чогаалчылар эвилелинге хү алганы таварылга болбаан.

Бо хүннерде Сарыг-Донгак чогаал бижириң аңгыда «Мөңгүн-Тайганың ойт үнүштери» деп 40 ажыг иштинде чыып келген ажы ном кылдыр үндүрер дэ белеткеп олурар. Мөңгүн-Та кожунуң чагыргазы ону чээңгейге ап, бөдүүн башкы ажылын деткири күзенчиг. Э эвес ол ном үнүп келир бол чүгле Тывага эвес, Россия тинге солун ажыл болур. Эм үнүштеривис кайы-даа оран дан артык шынары эки болг бодунуң составын бүрүнү-би кадагалап чыдар.

Тываның бир ховар байл — эм ойт үнүштер. Ону шин лээрин, бижиирин Россия эртемденнери безин дээп чаа турда, «Саны-Мөгениң» салгал болур бөдүүн биолог башк чогаалчы Сарыг-оол Донгак бүгү назынында чыып, шинчил чораан чажыдын бир дуга парлагже белеткээнивис Чогаалчылар чүгле чогаал би жиир эвес, чон ортузунга кири ховар кижилерни чогаалы илередип, күрүне мурнуң харысалгалыг ажылын кыла чоруур дээрзин сөзүм-бил дөңнап каайн.

Лидия ИРТИ

Уран номчулга Каргы хемниң эриинде. Хоочуннар мөөрейи.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Номчукчунун саналы

ЧАЖЫНДАН
ЧАҢЧЫКТЫРАР

Бичии уругларны өг-бүлөгө, уруглар садтарына, школага төрзөн дылынга сонуургалын бедидери-биле, тускай ажилдарны чорудары чугула. Ылаңгыя төрзөн дыл кичээлдеринге башкының бодунун чорудуп турар. Бүгүмүңгө номчулгаларны чорудуп болур. Бо бүгүмүң түннелинде чогаал ажылынга аңа, салым-чаянныглар көвүдээр. Ол тоолдар болгаш тоолчургу чугааларны, үзүндүлери, очулгаларны боттары библиотекалардан бижидип номчуп турар болза, сестерни шын адаарынга, номчуу-тууга, чугаалаарынга хандыкшылдыг болур.

Амгы үеде тыва номнар көдээ школа-ларда тывылбастаан. Школачы үеисте Робинзон Крузо, "Шаашкак", "Аныяндан кыска канна!", "Каң канчап катканыл?", "Зоя Космодемьянская" дээш өске-даа

очулгаларны номчуп чордувус. Кажан-даа уттундурбас чогаалдарны Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю, Юрий Кюнзегеш, Салчак Тока дээш өскелер-даа бижзэн. Ол чогаалдарның номнары ховартаан. Ынчан-гаш колдуу орус дыл кырында чогаалдар номчуур апарган.

Тыва дылга хей номчулга, сайгарылгаларны чорударга, чаш уругларның мээ-медерелинге тыва дыл дег алдын өртектиг чүве чок деп чүвени ханы үнелеп биле бээр-дир ийин. Бир эвес тыва дылды өөретпес, чажындан чаңчыктырбас болза, тыва дыл уттундуруп, сайзыралы кудулап каар. Ынчан салгалывыс хомудаар. Далай-Ламаның номнарын чоп номчуп болбазыл? Угаангыр, сагынгыр кижжи төрзөн дылынга ынак болур деп ол бижип турар болгай.

Школаже уругларывысты үдеп тура, тыва дылын чарт билер кылдыр өөредип каан турар болза эки. Хайралыг дылы-высты камнаалыңар, чонум!

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну,
ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң
кежигүнү.
Бай-Тал суур.

ТЫВАЛАРНЫҢ
САНЫ

Тыва Республиканың чонунун санының дугайында статистиктиг сан-чурагайларны көргөш, бодалдарымны бижип ор мен.

1918 чылдың төнчүзүндө тываларның саны 48 муң, орус чонунун саны 12 муң. 1921 чылда ТАР тургустунган үеде тывалар 50 муң, орус чон 13 муң.

Тываларның чизезин 1931 чылда дугаар кылып чорутканының сан-чурагайлары-биле, тываларның саны 64,9 муң, өске нацияның улустары – 17,3 муң.

Тыва Автономнуг Область үезинде дугаар бүгү-эвилел чизези-биле, 1959 чылда тываларның саны 97 996, шупту урттакчы чонунун 57 хуузу, орус чонунун саны 68 924, (40 хуузу), 30 чыл эрткенде 889 чылда тываларның саны 198 448.

2010 чылда тывалар – 249 299 (ниити урттакчыларның 80,96 хуузу), орус чон – 9434 (16,05 хуу).

1918 чылда тывалар 48 муң турган болза, 100 чылдың дургузунда 200 муң ажыг көвүдзүн тывалар-дыр бис. Төрүттүнген, өлгөн-читкен тываларның шуптузун кадып өлөр болза, тываларның ниити саны 373 49 хире бооп болур турган.

Кижилерниң өлүп турар чылдагааны аңа-аңгы. Хан-дамырының базышкы-ындан чок болган улустун саны база көзү эвес. Арага-дары ишкеш, озал-дакка таварышкаш база ок-бижектен үлүп турар. Бичии уруг-дарыг база кандыг чылдагааннар-биле чок боор. Анаа чылдап турган кудукту чөпшээрел чок болза, ара каапканының түннелинде 2017

чылдың июль 7-де 3-4 хар үези бичии оол кудукка дүжүп өлгөн. Бир эвес кудук ол хевээр турган болза, бичии чаш оол дириг турар. Буруулуг улустарга хемчег онаа-ваан. Багай-ла улустар ада-иези дээш, бурууну оларже чууй кааптарын бодаар. Оон бээр 4-5 чыл эрткенде кожуун даргалары Бай-Хаак школазынга келгеш, кичээлдеп турган өөреникчилерни школадан тарадып чандырыпканының түннелинде бир өөреникчи Дүрген суурже чанып бар чыткаш, машинага бастырткаш, эмнелгеге үр үениң иштинде хилинчектенип чыткаш, хөөкүй чок болган. Кичээлдеп турган болза, ол өөреникчи дириг-даа турар. Кымар буруулугул? Кыма-даа хамаарыштыр хемчег албаан. Бо чылын апрель айда боор, Балгазын суурга 2-ги классчы бичии өөреникчини база күштээш, өлүргөн. Бо чоруктуң коргунчуун, чаш чүве та кайы хире хилинчектенген!

Мынчап турарга, тываларның саны шоолуг өспөс болбайн канчаар.

Тывалар каш-ла борбак санныг-дыр бис. Ийи чүс муң ажыг хиревисте, дыкала талантылыг-дыр бис. Чаңгыс Сергей Шойгуну ап көрүңер. Россияның иштинге каш санныг тыва чондан күрүнениң Чеп-сектиг күштерниң сайыды кижжи безин үнүп кээрге, чоргааранчыг-дыр. Делегейге, Россияга Тываны, эвээш санныг тыва чону Күжүгет фамилия алдаржыдып чоруур дээр-ле алдар-дыр!

Ам база бир век иштинде тывалар чартык миллион ашсывысса-ла, экизи ол. Ынчангаш тыва чонувус орталанып, демниг чурттап көрээлиңер!

Сергей ОЮУ,
Таңды кожуун.

СОЛУН ОЗАЛДАП КЕЛИР

Экии, эргим редакция!

Бо сайзыраңгай үеде чүге-ле ийик ынак солунувус "Шын" номчукчуларынга озалдап кээп турар апарган. Ол айтырыг мени дүвүредип турар. Бистиң үеисте солунну чаңгыс хүн алдадыр болза, партком, райком даргалары почта ажилдакчыларын ат кылганы. Ажылынга артар, артпазының дугайын хемчээш алыр. Кончуг шыңгыы үе турган. Эрби ажыг чыл почтачылап келген мен. Ыды катап ытка ызыртым. Ам бо үеде шуп-чүве көңүс өскерилген-дир. Неделяда 6 катап үнүп турган "Шын" солун чүгле орник, четверг, субботада үнер апарган. Истиң суурга график езуугаар почта чедилгези понедельник, среда, субботада орна вторник солуну средада, четверг, луну субботада, суббота солуну келбейн, аразында неделяның понедельник азы средада озалдап кээп турары кымны-даа үвүретпейн турар.

Чижээлээрге, июль 12-де четвергтин дүрүлгезин дөрт хонук байырлалдын онда, 5-6 дугаар хонуунда э

кайгап ханмас чордум. Бистиң үеисте байырлал үезинде улам эки ажилдаар турган. Акша-шалыңывыс-даа хей эвес турган.

"Шын" солунну номчувас болумза, сагыжым саарзык болур. Кызылга болза кижжи "Шын" солуннуң чаа үндүрүлгезин хүнүнде садып номчуптар болгай. Бистиң Чөөн-Хемчик кожуунун чамдык суурларының почта келир графигин эде көрзе кандыгыл?

Ынчалдыр-ла четверг, суббота солуннарын кара кезжээ 7 шакта эккеп каарга, эртенінде үлээр алаар-ла-дыр. Ол аразында четверг солунун дөрт хонганда чедирип бээрге, почта ажилдакчызынга-даа эпчок эвес-тир бе?

Мында чугаа чүгле "Шын" солуннуң чедирилгезинин дугайында эвес болгай. Суд, прокуратура, приставтар, үндүрүлгө албан черлеринин корреспондентиялары база озалдап кээп турар. Бо айтырыгны хүндүлүг удуртукчуларывыстың кичээнге-ге алыр үези келген эвес бе?

Яра МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.

ААС-КЕЖИКТИ КҮЗЕДИМ

Шаанда Дыртык Доржу кызы Монгуш угбамны Сарыглар Бегзин-оол даайымның өөнге олурда бо-ла көөр мен. "Ол кымыл?" деп авамдан айтырарымга, "угбаң ышкажыл" дээр чораан. Ооң соонда Шөлдээ-Даг чоогунга чаңгыс аалга чурттап, үнүп-киржи чордувус. Улуун Володя, бичезин Борис дээр ийи оолдуг кижжи. Борзин чаптап, ооң-биле кады ойнаар бис.

Чаш төлдүң чаптанчыы кончуг. Чүү-даа дээрге чөрүвөс, ол-ла олчаан күүседир. "Уду" дээрге, удуп каар, ону-мону кыл дээрге, ол-ла дораан күүседир. "Орун кырынга чыдып алгаш, сөөрүүң азы кулааң бир холуң-биле тудуп алгаш, удуй бер шүве" – деп баш-тактанып чугаалаарымга, чаш дунмам ол-ла хевээр кылыр. Ынчаар Боря-биле каш-даа катап чаптап ойнаар мен.

Оолдарның ачазы болур Бебия дээр кижжи угбамны ийи оолдары-биле каапкаш, Хөндөлөгө башкылап тургаш, Улуг-Хем чурттуг херээжен-биле холбажы берген. Ынчангаш угбам ийи оолу-биле кады төрелдеринин чанынга кожа чурттап чорааны ол. Ажы-төлдүг-даа болза, аныяк, чараш бот кыс сөөлүндө Дат Хомушку-биле өгленип алган. Ооң соонда божаан ажы-төлү база хей.

Угбамның кырган-ачазы Дамбаа Дозуртан оглу Монгуш, кырган-авазы Суруя Монгуш. Мунгаш-Актың Дутчу баарында Чылангыга чурттап чораан. Чылангы – кыштаа, Теректиг-Аксы – чазаа, күзүз, а Чылангы-Бажы – чайлаа. Угбамның адазын Монгуш Доржу Дамбаа оглу, иезин Монгуш Оюу Чадамба кызы дээр. Чаңгыс оол дунмазы Кызыл-оол Монгуш-биле Ак-Довуракка кады өөренип турган бис.

Дамбаа Монгуштуң чылгызы Дунчу-Тайгазының кырынга турда, башкылыы Ак суунче кирип, суксаан хей мал кулуннарын базып каапкы дег турар дижир.

"Совет үеде шыдалдыг кижилерниң малын хураап, колхозче албадап кирип турган. Мен колхозка 1950 чылда 36 шээр малды, 14 инекти, 6 чылгы малды бердим. Алдын-Булак адаанда хараганга он хире кыдат бажыңнар турган. Тывалар чамдыктары малы-биле кыдаттардан кара арага садып ижип турган" – деп, угбам сактып чугаалап олурганын дыңнаан мен.

Мээң авамның авазы Дыртык угбам-биле Кызыл-оолдун хинин кескен чүве-дир. Ол хире чоок төрөл. Авам дунмазынга "Эдегейиң Даш-Бажының кара-суундан пактап чор даан" деп чагыр чораан.

Алдын-Булакка кожа чурттап чорааш, үнүп-киржи чордувус. Хемчиктин шаандагы шыырак кожайы Езуту Хомушкунун азыраан оолдарының бирээзи Кенден-Сүрүң башкы угбам сугга, өөвүске бо-ла кирер чүве. Ынчан кончуг аныяк, арыг-силиг кеттинген, ыңдыг-даа болза бөдүүн кижжи чораан. Ам бодап олурарымга, чонунга буянны өргүп чораан, алдарлыг, төөгүлүг лама башкы болган-дыр. Кенден-Сүрүң Бурят республиканың Иволга хүрээзинче ажилдап чоруй баргаш, чамдыкта Аксы-Барлыкка келгеш, Бай-Тайганы дагып турган. Кенден-Сүрүң Хомушку Дат честемниң төрөли дээр чораан. Дагылгаже баарда оозун эдертип алыр. Бир-ле катап чартык хааржак араганы Бай-Тайгаже дөгере чажайн деп баарга, Дат честем тургаш: "Суксанчыын але, акым" – дээн дээр. Лама тургаш, бир шилди ужулгаш: "Ма, мону ижип ал, ёралыг чүве" дээн дээр. Та шын, та меге чүве. Кижжи боду дыңнап турган эвес. Честейиң чугаазы-дыр ийин. Ол каая мегелээр.

Иволга хүрээзинге чораан мен. Ынчан Кызыл – Улан-Удэ аразынга "Як – 40" ужул турган. Шай хайындырым аразында кылытып чеде бээр чүве. Чамдыкта кижжи хей болур, билет ты-

вилбас. Кенден башкыга сургуулдар чеде бээрге, "Кызыл – Кенден" деп каан бижин кассаже сунарга, дораан садыптар дижир чораан.

Хүндүлүг башкывысты кара сагыштыг буряттар сээдең кижжи салыпкаш, бооладып каан. Бир чыл болганда хайыралыг башкының чурттап орган ыяш бажыңыга кирген мен. Ирей-кадай ийи бурят ээлеп орар чораан.

Бир-ле катап Алдын-Булакка баргаш, угбамның бажыңыга бардым. Күжүр угбам чаагай хой ээди хайындырып берген. Ийи-бирни ижип, хөөрежи олурувуста, угбам мынча дээн: "Лама чок апаарының бүдүүзүндө кыжын дөө арыг иштинде өөнүң орну эрип калган чыткан-дыр ийин". "Таанда, шын чоор бе ол?" – дээримге, угбам: "Сени канчап мегелээр кижжи мен. Ам-даа болза, өөнүң орнун барып көргүзейн" – дээрге, ылап-ла бүзүрзүн мен.

Дыртык угбамның тракторжу оглу Анатолий кенним Людмила-биле кады Барлык ховузунда хей санныг шээр малын кадарып, бай-шыырак чурттап чоруур. Оларның оглу Аяс Таңды ховузунда чылгызын малдап, тодуг-догаа амыдырап олурар.

Амгы үеде көдээ аныяктарның барык тозан хуузу, ылаңгыя кыстар хоорайже чүткүүр апарган. Ада-иезиниң ачызында ийи-үш-даа дипломнуг. Ол хирезинде ажил чок. Мал ажылынга хөөн чок. Чүге дээрге ол берге ажил. Чеже-даа берге болза, кедизи эки ажил. Белен аас-кежик каая турар чүвөл?

Угбамның ызыгууру кожай улус. Мунгаш-Акка чурттап чораан. Хей чылгылыг Доржу Монгуш даайымны кодан сыңмас чылгылыг дижик. Хөөредир болза, бичии кара сугларны сынгадыр ижиптер. Чезнимниң оглу Аяс өгбезин дөззүн боор. Ооң чылгызы база Таңды ховузунда чаттыла берген чоруур.

Угбамның баштайгы ийи оглу багай салымныг болганынга ол хомудап чораан кижжи. Эң улуу Кызылга парк чанында шоолуг төрөң эвес сугга эш-тип бар чорааш, курлу бергеш, сугга дүже берген. Борис дунмам Шехпээрге партком секретарылап тургаш, аалдар кеззеш, орайтааш, эжиниң бажыңыга хонгаш кээрге, хүннээчел мелегей кадайы ыяш-биле бажынче тудускан. Ооң кавынындан "адының бажы" хоя берген. Ам канчаар салымны. Ийи дугаар өөнүң ишти, Дат честейден божаан хей ажы-төлү эки чурттап чоруур. Эң-не кол чүве оглу Анатолий, ооң ажы-төлү ада-өгбезиниң соон эдерип, изин истеп, көвей мал азырап, тодуг-догаа, хостуг-чоргаар төрзөн чериниң делгемнеринде чурттап чоруур. Бир-ле катап угбамның өөнге киреримге, Мунгаш-Актың аныяктарының ийи кожамыын айтып берген чүве:

Мунгаш-Актың уруглары
Мунгаранчыг тенек улус.
Будуң кезип аппараттын
Буукталдыр удуй бербе.

Чаңгыс Актың уруглары
Чалгааранчыг тенек улус.
Чавааң кезип аппараттын
Шарып алгаш удуй-ла сен.

Хайыралыг угбам Дыртык Доржу кызы Монгуштуң дугайында хензиг сактышкыным мооң-биле доозайн. Ооң Анатолий Хомушку баштаан ажы-төлүңгө аас-кежикти, кадыкшылды сеткилимниң ханызындан күзедим

Байыр-оол МОНГУШ.

Дыртык Доржу
кызы.

Салым-чаяан

УРАН-ШЕВЕР АНЫЯК КЫС

Бай-Тайга кожуунда чонар-даш, ыяш, демир-дес, чөвүрээден янзы-бүрү аң-меңнерни болгаш дериг-херекселдерни шевер-лээр улус хей. РФ-тиң база ТР-ниң алдарлыг чурукчулары, ус-дарганнары болгаш өске-даа хей-хей шаңнал-макталдарның эдилекчилери бар.

Дондук Дойбухаа, Владимир Салчак, Сергей Кочаа дээш оон-даа өскөлөрү хүндүктөл-биле адап, бижи болур. Бо башкыларның өөреникчилери дыка хей, оларның бирээзи Лариса Норбу. Ол чазаныр, чуруттунар, ырлаар-самнаарындан аңгыда шүлүкчү, чогаалчы база дыка хей шаңналдарның эдилекчизи.

Оларның соон дарый "алдын" холдуг, чаптанчыг, өзүп орар шевер кызывыс Айлана Салчакты силерге таныштырай. Ол бичиизинден тура-ла Тээлиниң «Аян» уруглар садынга тургаш чуруттунарынга, пластиллин биле ажылдаарынга кончуг ынак чораан. Башкылары Тамара Сагды, Шон-чалай Салчак ооң кылган ажылдарын үнелеп көргөш, мөөрейлерге кириштирип турган. Х.К. Тойбухаа аттыг чуругла школазынга бир дугаар хүлээп алган башкызы Мergen Саая болган. Айлана кажан школага өөрөнгөш, хостуг үезинде аңгы-аңгы бөлгүмнерге барып турган. Оон аңгыда Тээлиниң 13 дугаар профессионал училищезинге дакпырлап өөренип алгаш, дипломну холга алган. Училищеге ыяш-биле чазанып өөредип каан башкылары Артур Шожунчап, Шораан Чымба база Аяс Андреевич олар-дыр. Көвей оолдар аразынга чааскаан чуруттунуп, чазанып турар кызымаккай, шевер кысты ат-алдарлыг Дондук Дойбухаа, Владимир Салчак башкылар эскерип кааш, Айлананы деткип, арга-сүмени кадып, чонар-даш-биле чазанырынга өөреткен.

Амгы үеде ыяш-биле деспилерни, тос карактарны, чөвүрээ-биле ойнаарактарны, чонар-даш-биле аң-меңнерниң дүрзүлерин, камгалалдарны шеверлеп каастап турар. Кырган-авазы күш-ажылдың хоочуну, хүндүктелдиг эне Ачиймаа Салчаковна Таргын. Ол уйуунга чавага, боошкуну кылырын өөредип кааны база өөрүнчүг. Кырган-авазының "алдын" холундан кылган ажылдарын аныктар садып ап турарлар. Айлананың

авазы Лидия Биин-ооловна Салчак Тээлиниң төпчүттүнгөн ном саңында үр үеде кызымаккай ажылдап турар, а ачазы Алексей Анай-оолович Салчак өрт кезээниң хоочуну, хүндүлүг дышта-нылгада. Улуг угбазы Айдынай юрист эртемниг, акызы Маадыр ТКУ-да студент. Бичии дунмазы Арыя угбазының идегелдиг чоргааралы. Частып орар чечек ышкаш, чалыы чараш, холу шевер аныак кызывыс Айлана бо чылын Тээлиниң Владимир Кара-Сал аттыг школаны дооскан. Клазының башкызы Шолбанмаа Шыырап өөреникчизинге чоргаарланып, өөрүп чоруур. Бодунуң шилип алган мергежилинче шенеп дужаап турар. Бичии-даа олут орбас, ажылчынын магададым. Бажыңында аңгы чазаныр өрээлдиг болду, ында шупту херекселдери дериттинген, бо бүгүгө алдарлыг башкылары дузалажып берген. Ол ынак башкылары биле доктаамал сырый харылзаалыг. Кожуун болгаш республика база республикадан дашкаар янзы-бүрү мөөрейлерге киришкеш, шаңнал-макталды ап, төрзүн чериниң адын алдаржыдып чоруур.

Чазанып, чуруттунарындан аңгыда бажыңында мал-маганын карактап, чүзүн-баазын чечектерин, огородун суггарып, чаптанчыг коданнарын, бызааларын база чөмгөрип, чассы-дып азырап өстүрүп турар. Ажыл-чын, "алдын" холдуг, ат-алдарлыг башкыларның база бир, шевер кыс өөреникчизи Айланага ам-даа чедиш-киннерни, эки өөренип алырын, бурунгаар чүткүлдү, сайзыралды, чоннуң ынак, Тываның база бир ховар өзүп орар шеверлекчизинге аас-кежикти, оруу ак болурун йөрээдим.

Шеңне КУЖААН.
Тээли суур.

XIII чүс чылда бөмбүрзек улуг силгиинкиге таварышкан. Чингис-Хаанның эжелекчи моол-татар аг-шерии чер кырын шыа апкан. Делегейге Улуг Моол империя ынчаар тургустунган. Бо Улуг Күрүне Чингис-Хаанның соонда безин 300 чыл ажыг чурттаан. Ындыг узун назылыг күрүне кижиге төрөлгөттөниң төөгүзүңгө турбаан.

Чингис-Хаан (Тэмуджин) 1162 чылдың суг Аът чылында Моолдун Хентий аймактың Онон хемде Дэлүүн болдог деп черге Есүгэй ноянның өг-бүлезинге бодарап төрүттүнгөн. Тэмуджин элээди оол турда ооң ачазы Есүгэй ноянны татарлар хораннап каан. Ол өскүс арткаш, авазы, дуңмалары-биле кидис өггө түрөп өскөн. Тэмуджин 16 харлыында тайджиуттарның өлүмүнүг сүрүүшкүнүнден дириг үнгөш, ачазының өжээнин негеп, татарлар-биле база дайылдашкан. Тэмуджин аштырышкыңа-даа таваржып тургулаан. Ындыг-даа болза, ол тиилеп үнгөн. Моол аймактарның аразында бо дайыннарга ол 30 чыл киришкен.

Тэмуджин Моолдун көшкүн чоннарын бөлүп чагыргаш, «Кара-Сүлде» деп хылдан кылган тос мончактыг тугун дээрже 1206 чылда киискидип, хамык Моолдун хааны Чингис-Хаан болуп, Арылаң дүжүлгөгө чаларап саадаан. Чингис-Хаан делегейге чеже-даа кызыгаар чок эрге-чагыргалыг чораан болза, ооң боду шыгараңгай угаанын кижиге турган. Ол албатының шынчызын үнелеп чораан.

Бодунуң үезинде Индияның эреңгей-сайыды Джавахарлал Неру Лондонда кара-бажыңа хоругдалга чыткаш, Чингис-Хаан дугайында мынча деп бижээн: «Чингис-Хаан каржы-дерзии эжелекчи чорбаан. Ооң кызыл-сарыг бажыңың дүгү, диистии ышкаш улуг ногаан карактары анаа бөдүүн хову карачызын сагындырар. А Чингис-Хаанның Джэбэ, Хуилай, Зэв баштаан шериг чан-чыннары хаанның чүнү күзеп турарын ооң көргөн шырайындан база оожум үнүндөн билер турганнар». Ынчалза-даа Чингис-Хаан Европаның төөгүзүндө кадыг-дошкун эжелекчи болуп артып калган. Херек кырында бергелерге чаңчыкпаан Барыын чүктүн ылбың чону Чингис-Хаанның «кым-чызындан» сарыыл киргеш, бодунуң тускай күрүнелерин тургузуп, сайзыраан болгай.

Чингис-Хаан бүгү назынында дайылдажып келген. Ооң түк-түмен аг-шериглери тулчуушкунче аңнап үнгөн аш эзир дег кирер турганнар. 1224 чылда Чингис-Хаан бөмбүрзектиң барыын чүгүн эжелеп алгаш, төрзүн ховузунче дедир ээлкен. Ол Моолга келгеш, Сися аймактан өжзүн негеп, бир чыл чартык дайылдашкан.

Төрүттүнгөн кижиге өлбөй барып болбас.

Хууда бодал

ЧИНГИС-ХААННЫҢ ХӨӨРҮ КАЙДАЛ?

1227 чылда Улуг Чингис-Хаан мөңгөүгө удуй берген. Ол Циншуй можунуң Ла деп дагның эдзэнге мөчээни Чингис-Хаан сөөлгү чагыы өзугаар моолдар Улуг хаанга чажыт орнукушдуп, ону долгандыр чөргө согунар шанчып кааннар. Ол бо ыдыктыг черни моолдар дүн-ху кадагалап турганнар.

XX чүс чылдың эгезинде Чингис-Хаанның хөөрүнүң дугайында хей «тыксыг» чугаалар база тыптып келген. «Баажызы» Урянхайда деп эртемде тодараткан. Ол шын-даа болуп чаа Чүге дизе 1920 чылдарда «Чингис-Хаан» «Батый», «Сөөлгү далайже» деп номун автору В. Ян (Янчевецкий) Лондоннуң ордузунда ном саңының эрте-бу шыгжамырындан Чингис-Хаанның Урянхай крайда деп медээ алган. Шыгжээлээш, делегейниң бүгү эртемде Урянхайге көрүнүп келгенер.

Ылаңгыя Чингис-Хаанның хөөрү хей алдын, мөңгүн бар деп чүүл оон эртемденнерин орта удутпаан бодарга, 1950 чылдарда Чингис-Хаан хөөрүн совет археологтар «үптөн» кыдыр хире. Бо бүгүгү тодаргай көргөн кижиге чылда Эрзинниң Тарлашкын деп шөлүдүпкөн өгбөм, Езуту чагырык азыраан огул Дакпай акый. Ол амгы чылда чок. Ооң чугаазындан алырга чылда Бай-Даг девискээринге СССР археологтары бүдүн чай дургузунда ажылдааннар. Олар казып турган чөмкүмнү-даа чагатпааннар. Ынчанга бир-ле чажыт чүвени херечилеп турдыр. Чамдык дүнелерде аңаа «Дуну деп улуг самолеттар ужуп келгеш, ооң көдүрүлгөш, Кызылче углуг ужултар дээр. Ооң-биле холбаштыр мындыг ыргы база тургустунуп келир. Дайын 1946 чылга чедир хлеб карточкалар СССР-ниң Москвада чер иштинде чүдөн алдын чайырлыг апарганыл чылда СССР октаргайге черниң кыдыринчизин салыр хире улуг шукумны кым акшаландырганыл? Ол шагдаа ажылдакчыларының алды каан погоннары кайыын келгенил? Мөңгү хей алдынын СССР-ге кым бергенил репрессиялар хөөрү Магаданда Көк-бе? Мээң черле билбес чүвөм бидүмкам!»

Даш-оол КАРА-САЛ (Хом)
Кызыл хуу

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

СВАДЕБНЫЕ ПЛАТЬЯ. Ул. Полевая, 6. Тел. 8-923-552-3932

Малчыннар турлагларынга СУГ КУДУКТАРЫН өрүмнөп казып турар. Тел: 8(39422) 5-10-30, 8913-444-44-05

ПАМЯТНИКИ мрамор, гранит, гравировка портретов, фото-керамика, установка. Правый берег, пер. Саянский, 23. Тел. 8-913-359-9494, 8-923-380-9494

ПИЛОМАТЕРИАЛ, брус, капиталка, доска, заборная, прожилыны. Доставка. Кредит Русфинанс Банк. Тел. 8-923-383-1575 ОГРН 307246831700175

ПИЛОМАТЕРИАЛ В АССОРТИМЕНТЕ комплектация на дома, бани, гаражи (стены наружные и внутренние, лаги, пол, потолок,

крыша): по индивидуальным размерам. Доставка в город бесплатно. Адрес: Каа-Хемский р-н, с. Дерзиг-Аксы. Тел: 8-960-778-9624, 8-923-375-9926.

Бетон, тууьбу, пиломатериалдар, цемент дээрбектери, ФБС блоктары, коошпалар садып турар. Телефон: 83942240572, 89232619924.

ХОЙ ДҮГҮН улуг өртөккө хүлээп ап турар Мира 13. ГОРПО База РПС чанында 9 дугаарлыг газельдин сөөлгү доктаамы. Тел. 8-923-540-5491

Хуу чуртталга бажыңы тудуп алырынга ЧЕР УЧАСТОКТАРЫН садып турар. Тел: 8(39422) 5-00-52, 8923-669-1190

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва извещает о возможности предоставления в соответствии со ст. 39.18 Земельного кодекса РФ земельного участка в аренду на 49 лет из земель сельскохозяйственного назначения для сельскохозяйственного использования, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко «Терезин» поле № 1, с общей площадью 27883 кв. м. с кадастровым №17:14:0502003:95 (Постановление об утверждении схемы расположения земельного участка на кадастровом плане территории от 14.12.2017г №448).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 08.09.2018 г.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна Кенден Х.П.

Айсуу Евгеньев

КОЛДУҢ адынга тывыс аттестат читкен, тып улусту бо дугаарларже дугаарларын диледивис.

Тел. 8-923-545-0279;

8-923-268-0654

ШАҢНАЛДЫГ.

18 оолдуг кыс хаван садып турар.

Алгыдан даараан тып тоннар, чеңи-чоктар садып турар.

Тел. 8-923-384-5452

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10926 экз. Үндүрүлгөңү тиражы: 35

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүсөдип турар Д.С. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң адреси: 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шоюн – 2-01-35. Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш – 2-17-91. Секретарь В.М. Чактар – 2-30-69, тел/факс (394-22) 2-30-69.

Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, С.С. Кужугет, А.А. Лагзы) – 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтилер-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).

Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).

Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94.

Култура, чогаал, медээлер база спорт (корр. А.Д.Б.Түлүш).

Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 4060381090004000277 Корр. счет № 30101810500000000735 БИК 049304735. ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалык коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзгөн. Харчилелдин дугаары – ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарны торларының бодалдары редакцияның туружугу дүшүшкөн барып болур. Айтылган саннары бол өске-даа фактылары, дыңдадылары дээш автор боттары харылзаа.

Чагылдыга индекс: хуу кижилерге – 11530, организацияларга – 31730 Солун неделяда үш каттап үнөр. Хемчээли 3 парлаар ама. Номерни парлаггаңе дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 18.00 Солун келбейн барганда: 3-14-94 телефоннары